

АЛЕКСАНДАР ЈЕВТИЋ

Одважни до краја

— Последње борбе Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда

„... Надчовечанске жртве и напори ових херојских бораца за слободу српског народа ући ће у историју као једна од најсветлијих тачака ослободилачке борбе српског народа.“

— Из похвале Врховног штаба НОП и ДВЛ —

Даноноћне маршруте и борбе

После покушаја продора у Јабланицу и Топлицу и сталних борби у ужичком и чачанском крају у првој половини фебруара 1942. године Ваљевски народноослободилачки партизански одред је по одлуци Команде групе партизанских одреда у западној Србији и саветовања на вису Велики Маљен продро у села на падинама планина Јабланика и Медведника. У борбеном строју било је око 250 бораца: у трима четама Рађевског батаљона 120, двома Подгорског батаљона 90 и у Мачванској чети око 40 бораца.

У времену од 17. до 21. фебруара Одред се пробијао кроз Мравиње, Лесковице, Брезовице, Ребељ, Совач и Суводање са намером да одатле продре долинама Подгорине ка Поцерини. Ту се нашао ван домашаја главних непријатељских снага које су тих дана у Колубари нападале на снаге Суворског, Посаво-тамнавског и Космајског народноослободилачког партизанског одреда. Захваљујући тој околности ваљевски партизани су имали пред собом само недовољно организоване четничке снаге, које су релативно лако разбили код села Вујиноваче, Поћуте и на Совачком кикју.

Поновна појава партизана у крају око села Лесковица и Поћуте, где је последњих дана јануара 1942. године била слободна партизанска територија, сузбила је код народа непријатељску пропаганду која је трубила о уништењу партизанских снага и упутила их да колико-толико, према својим могућностима у овом одиста сиромашном крају, понова помогну партизане у исхрани и смештају.

„Печемо и једемо погаче од брашна које су нам сељаци сакупили” — пише на страницама дневника своје забелешке Селимир — Селе Јовановић, борац Мачванске чете. „Кашљемо добро и избацујемо црни шлајм. Пред зору устајемо и журимо на положаје. Не смемо дозволити да нас изненаде бандити.

Посетио сам Бирчанине (заселак у селу Суводање — примедба писца). Лепо су нас угостили. Доста хлеба и доста укусног сира... На зиду виси слика кнеза ваљевске нахије.² Скоро сто и педесет година од како су Турци овде жарили и палили, од како су Срби дигли Први устанак... Сада уместо Турака поново дошли Немци са издајницима српским заједно. И устаници партизани...”³

Задржавање у селима под Медведником од неколико дана под овим релативно повољним околностима омогућило је партизанима да се донекле одморе, више умију него оперу, отребе од вашију које су се много намножиле. У шали борци су говорили: „Боримо се против фашизма и вашизма”.

Но, задржавање у овом крају привукло је јаче снаге непријатеља. На простор око Суводања, Поћуте и Става пристигле су недићевско-четничке групације и неке немачке јединице из Ваљева, Подгорине, Посавотамнаве и Рађевине и на дан 22. фебруара отпочели су концентрични напади на положаје које су држали партизани.

У поменутом дневнику Селимир Јовановић је на последњој страници ставио забелешку о овим догађајима, неколико дана пред погибију не пропуштајући да искаже своју мржњу према непријатељу и увереност у победу над њим, пише:

„...Око подне борба. Немачка оружана сила у својим претпоследњим часовима у савезу са бандитима, покушава да испољи сав свој војнички ауторитет, без престанка туче наше положаје и село Суводање ватром из две хаубице.

Затим положаје на гробљу. Топовска и митраљеска ватра. Одступање... Погибија Попаја⁴ и ближе експлозије граната...”

Борци Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда успели су да одбију нападе непријатеља. Међутим, ако се одред још задржи на овој територији, претила је опасност да непријатељ наметне свакодневне изнуравајуће борбе и изврши опкољавање. Уз то је ишла и друга — остати без муниције — и трећа опасност — претила је глад, јер у овом сиромашном крају није се могло наћи готово ништа за јело. Становништво је одвајајући од својих уста хранило партизане. У таквој ситуацији војнополитичко руководство одреда видело је само једну једину могућност: отиснути се у правцу Под-

горине, Поцерине и Тамнаве, јер се претпостављало да тамо има мање груписаног непријатеља и да су могућности за исхрану знатно боље. Одлука је донета и припреме за покрет су извршене у ноћи 22. и 23. фебруара.

У току 23. фебруара на висоравни Ива, на раскршћу путева и пролаза ка Рађевини, Азбуковици и Подгорини ваљевски партизани су се сукобили са деловима Лозничког, Рађевског и Каменичког четничког одреда. Очигледно је било да су на овај простор довучене ове групе ради садејства са недићевцима, четницима и Немцима, групацијом око Причевића, Поћуте и Става ради уништења партизана. Иако је пролаз ка Подгорини и Рађевини био скоро блокиран, партизани су успели да продрү кроз непријатељско окружење и пред мрак избију у село Драгијевицу. Али ту је настала борба против недићеваца и четника ваљевске групације, који су упорно пратили кретање партизана. Напади непријатеља били су одбијени, а затим је настала ноћна маршрута, пребацивање преко пута Ваљево — Лозница. На дан 24. фебруара одред је преко села Осладића избио у рејон села Олагаћеновца и Дружетића и тиме тренутно избегао окружење. Непријатељ је предвидео даља кретања Ваљевског народно-ослободилачког партизанског одреда. Према Рађевини и Подгорини, за блокирање путева и пролаза у ширем луку распоређене су снаге рађевских, лозничких и азбуковачких четника и делови белогардејског одреда смештени у Мојковићу. У помоћ је стизала једна чета недићеваца из Варде. На пролазе ка Посавотамнави и Тамнави пребачене су снаге Каменичког четничког одреда и два батаљона Деветог одреда Српског добровољачког корпуса, дислоциране у Владимирцима. Осим ових ангажовани су четници у Тамнави и Мачви, белогардејски одред из Крупња и одред жандарма из Поцерине. Према утврђеним подацима, у борбу против ваљевских партизана упућено је око 1200 — 1300 непријатељских војника, не рачунајући четничке сеоске страже, тако да су партизани имали да се боре против четири до пет пута надмоћнијег непријатеља.

На дан 25. фебруара 1942. године Ваљевски народноослободилачки партизански одред се пребацио у гранична села среза посавотамнавског, те је кроз атаре села Љутице, Каменице, Доњег Црниљева и Галовића продро у село Букор, под висом Влашић у Поцерини. Успут су биле разбијене групе сеоских четничких стража, које нису биле у стању да се озбиљније супротставе партизанима, али су стално узнемиравале партизанску колону која је морала да застајкује, извића, заобилази. У Букору партизани су разоружали сеоску четничку стражу и заробили учитеља родом из овог места, који је мобилисао становништво у четнике напустивши рад у школи у Рађевским Ставама, где је службовао.

У поподневним часовима одред се пребацио у Текериш, а затим у атар села Криваје и Румске, на источним падинама планине Цер, где је заноћио. После више од два месеца партизани су се појавили у овом крају где се у јесен 1941. године устанак био прилично снажно разбуктао. Но, становништво је било заплашено масовним стреља-

њима извршеним 1941. године у Драгињуцу и Шапцу, одвођењем и стрељањем у логорима. Оно је било и очевидац пропасти Подринског народноослободилачког партизанског одреда у децембру 1941. године. Појава партизана у овим селима једино је разбила уверавања непријатеља да су партизани одавно уништени. Контакти са становништвом успевали су само у прикупљању намирница за исхрану, које су овде давале свакој сили”.

Ваљевски партизани провели су 26. фебруар у атару села Румске и Криваје, неузнемиравани до пред вече. А тада је партизана напала једна чета Љотићеваца Деветог одреда СДК. Напад је био одбијен, али то је био знак да ће се појавити друге, знатно веће снаге; прикупиће се четнички одреди, околне сеоске страже а можда и Немци, јер по народној изреци у хајци на рањеног вука учествују сви, па чак и кукавице.

У току ноћи, да би избегао јаче нападе, одред се упутио на северозапад, ка селу Милошевцу, али је ту 27. фебруара наишао на Мачвански четнички одред који је бранио даљи продор у Поцерини. Одред је морао да промени правац кретања у супротном смеру. Поново је прошао кроз атар Криваје, продро у село Сипуљу, затим Цветуљу и Коњушу и избио на јужне падине Влашића. Успут је стално био нападан од групација Мачванског и Лозничког четничког одреда које су настојале да га задрже у продору и да му наметну борбу, која би омогућила да се и друге снаге приближе и изврше потпуно опкољавање. Но прекаљени борци умели су вешто да поставе заштитнице и избаце претходнице које су омогућавале несметани продор. Већу сметњу причињавало је нагло отапање снега у који се дубоко упадало и већи број рањених, промрзлих и оболелих партизана. Они су врло тешко подносили напоран марш, па су застајали за одредом. Партизанска колона је била принуђена да због њих повремено прекида маршруту ради сачекивања заосталих бораца, који су потпомогнути од здравијих покушавали да се брже крећу, јер превозна средства, запрежна возила нису била ангажована од становништва. Но неки најисцрљенији нису успевали да достигну колону. Падали су у руке непријатеља на очиглед нешто удаљенијих бораца који нису могли да их заштите и обично су убијани на месту где су ухваћени.

У јутро 28. фебруара партизани су у оштрој борби били принуђени да се боре за доминантне положаје на висовима Влашића, јер је непријатељ упорно настојао да пресече њихов правац кретања и да их опколи. Са југа и севера надирале су непријатељске колоне четника, белогардејаца и недићеваца. Настале су оштре борбе у поподневним часовима у којима су белогардејци преузели иницијативу. Белогардејске јединице биле су састављене од старијих људи, од којих је већина у данима октобарске револуције била ангажована у борбама против Црвене армије у Русији. Пошто су били класно и идејно најоријентисанији противник партизана показивали су посебну упорност у жељи да зауставе њихов продор. Та упорност је

била равна фанатизму. Било је тешко приморати их да одступе, док су се четници при налету партизана већином панично повлачили не усуђујући се да поново пређу у одлучни напад.

Најтежи тренутак у борби за партизана наступило је у сумрак. Тада је партизанска колона на вису код Тојине колибе просто упала у заседу четника. Формално је налетела на пушчане цеви и захваљујући неискуству четника успела је да им се супротстави у најодлучнијем тренутку. Настала је борба прса у прса, у којој су партизани успели да четнике у заседи натерају на повлачење и нанесу им знатне губитке. У тој борби партизани су имали неколико рањених.

Користећи ноћ партизани су, у тежњи да избегну даље нападе непријатеља, кренули ка селу Драгијевици, али су на домаку села наишли на нову, јачу заседу четника. Одбивши прве нападе, партизани су начинили заокрет и преко села Миличинице продрли у Оглабеновац где су и заноћили.

Са висова Влашића за партизанима су наступали четници и белогардејци. Немајући добре међусобне везе, код првих кућа у Оглабеновцу, по мраку су натрапали једни на друге и ступили у међусобну оштру борбу, мислећи да се боре против партизана. Заблуду су прилично касно увидели, тек кад су једни другима нанели знатне губитке, док су то време у другом крају села партизани провели у релативном предању.

У свануће 1 марта 1942. године четници и белогардејци открили су склониште партизана, па су огорчено навалили. Но партизани су већ били спремни за покрет и пружање отпора. За заштиту од непријатеља остављена је одбрамбена колона бораца готово целог Подгорског батаљона, док је главнина Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда наступала преко села Дружетића ка Голој Глави и успут разбила четничке заседе. У Голој Глави извршена је концентрација одреда и настављен даљи пробој. Оцењено је да се веома бројне непријатељске снаге из правца Ваљева, Осечине и Каменице приближавају партизанској колони и да је продор кроз Подгорину према планинским масивима Медведника и Јабланика немогућ. Због тога се одред пребацио преко пута Ваљево — Шабац наступајући у Тамнаву, кроз села Радушу и Памбуковицу.

У Радуши и Памбуковици партизански одред је разбио мање групе четничких сеоских стража које су се углавном разбежале чим су га приметиле. Становништво је као у чуду посматрало пролазак партизана. Тај крај као и остала села у Тамнави несебично је у 1941. години помагао устанак и дао многе борце. Сада је живео под терором и у уверењу да су партизани потпуно уништени. „Ево наше војске“ — многи су изустили. „Зар вас још увек има? Где сте до сад?“ постављана су забрињавајућа и радосна питања док је развучена партизанска колона пролазила кроз села. Заборављајући могуће последице, многе жене су утрчавале у куће и износиле партизанима хлеб, сланину и другу храну.

И за партизане овај сусрет је много значио. Одавно није било оваквих сусрета и дочека још од јесени 1941. године када су партизани називани ослободиоцима. Али ово су били знатно ослабљени њихови редови. На путу од Суводања до Тамнаве многи су отпали. Неки су погинули. Други, због исцрпљености или рањавања су остали из колоне и постали жртве непријатељских чопора који су као дивље звери очекивали да неко застане па да се дограбе плена. Трећи, малодушнији, иако релативно способни за даљу борбу, једноставно су напустили партизанску колону кад су се нашли близу својих села, са жељом да се прикрију. Али су доживљавали сличну судбину као и сви који су падали у руке непријатељу.

У маршрути кроз Подгорину, Поцерину и Тамнаву до доласка у села Радуш и Памбуковицу из партизанског строја отпало је неколико десетина бораца, тако да је тада било једва око 200 људи у Ваљевском народноослободилачком партизанском одреду.

Борба код Слатине

У Памбуковици штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда је процењивао ситуацију у којој се налази. Добио је податке да се од Уба и Бањана крећу знатне непријатељске снаге ка горњој Тамнави, управо крају где се налазио одред. Постојала је реална могућност да ове снаге заједно са групацијама из правца Ваљева и од Коцељеве наспру на остатак Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда. Због тога је одлучено да у поподневним часовима одред пређе преко пута Ваљево — Шабац, пребаци се у Подгорину а затим настави продор ка масиву Медведника и Јабланика. Прелаз у Подгорину код места Дружетића или Голе Главе сматрао се немогућим. Одређено је да правац кретања буде уз набујалу реку Уб, која се једино могла прећи код моста, близу села Слатине, а одатле да се изврши продор кроз Подгорину.

Покрет из Памбуковице извршен је око подне 1. марта, да би се колона партизана брже кретала кроз овај крај пронађене су две запреге саоница које су вукле рањене и оболеле борце. Једна од ових, вероватно због слабости стоке или из других разлога, стално је заостајала и онемогућавала бржи покрет партизана. Због тога је близу села Слатине возар ове запреге ослобођен даље обавезе, па се вратио у село.

Код гвозденог моста крај села Слатине из правца Ваљева партизани су на путу приметили повећу колону. Убрзо се установило да су Немци. На једном делу вијугавог пута, кроз сумаглицу јасно се уочавала колона запрежних возила, па се претпостављало да се пред партизанима налази немачка комора. Руководство одреда је размишљало шта да учини. Да ли да се нападне комора коју свакако прате мање снаге и дође до плена — управо само до муниције? Колика је немачка колона? Вијугави и маглом обавијени пут није могао да се добро види, па самим тим ни да се реално процени бројност

немачких снага. У том је партизанска претходница прешла преко моста. Наступали су и други. Но, зачеље је било још далеко и крај њега нешто даље саонице са тешко оболелим командиром 11. рабевске чете Валентином Козомарником и неким оболелим друговима, праћене једном десетином партизана. Наређено је да се главнина одреда пребаци на брег Кленовац и Босово брдо и да заузме положаје док зачеље са саоницама не пристигне.

За време пребацивања непријатељ је приметио покрете партизана па је отворена обострана ватра. Партизани су због штедње муниције релативно ретко дејствовали, док су Немци отворили паклену ватру из аутоматског оружја. Немачка претходница убрзо се нашла у близини моста, а затим су и други пристизали. Зачеље партизанске колоне је успело да пређе мост, осим заштитне десетине крај саоница. Ова се нашла на отвореном простору пред самим мостом између две ватре. Док су редови заштитнице и остали партизани покушавали да омогуће десетини крај моста да се пробије, Немци су се сасвим приближили. Настала је мучна ситуација. Са оближњих прилично, незаштићених висова партизани су гледали како се њихови другови очајнички боре, гину и падају у ропство.⁵ Колона првих редова Немаца увећала се и почела знатно организованије да дејствује на партизане. Приморали су партизанске борце да се повлаче уз врло дуг, преко километар незаштићен простор. Очигледно је било да је колона Немаца била знатно већа него што се претпостављало. У њој је, како се касније сазнало, било бар двоструко више војника од партизанског одреда.

Немци су настојали да митраљеским рафалима спрече повлачење партизана ка Босовом брду које се налазило испред њих. Рафалима су хтели да прикују партизане на положајима како би им се приближили. Притиснут јаком ватром одред је настојао да што пре савлада брисани простор посебно због тога што је примећено да се према овом брду крећу четничко-недићевске колоне из правца села Дружетића. Партизани су успели да избију на вис, али су у току пробијања претрпели велике губитке остављајући на падинама доста погинулих бораца. Захваљујући вероватно околности што се у току борбе спустио мрак и што се пред Немцима налазио неподесан простор који су партизани прешли, одустали су од гоњења. Одред је успео после овога да се прикупи код првих кућа села Јошеве. Ту су превијени рањеници и тражени мештани који ће хтети да прихвате теже рањенике.

Тешко рањени курир штаба Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда Драгојло Лазић знао је да са сломљеним ногама не може бити више у строју. Није веровао у уверавања другова да ће се прикрити и опоравити код мештана, па је тражио од пријатеља да га убију. Кад то нико није хтео да учини, покушао је да изврши самоубиство. Револверски метак му је само просвирао кроз обе вилице. У несвестици пренет је код једног мештана који га је прихватио и обећао да ће се трудити да сачува рањеног курира.⁶

У Јошеви, на сеоском путу који води за Ваљево, одред је мало предахнуо док је сређивао своје веома ослабљене редове, јер је око 35 — 40 бораца погинуло, заробљено или остављено у селу. По сећању преживелих на попришту је остало 26 мртвих партизана. То је био огроман губитак за одред који је бројао сада преко 150 преморених, изгладнелих бораца, међу којима је било рањених, оболелих и промрзлих.

Како је претила опасност да на партизанае насрну четници или недићевци који су, не усубујући се да по мраку нападну партизанае, своје присуство на околним висовима оглашавали пушкомитраљеским рафалима, одред се пребацио у село Доњу Буковицу. После краћег одмора партизански одред је у току ноћи стигао у Горњу Буковицу са намером да пређе потом преко пута Ваљево — Лозница и избије на падине Медведника и Јабланика. У току пута из одреда се издвојила група од око 20 бораца Мачванске чете са командиром Јосипом Антоловићем — Хрватом. Они су се пре поласка јавили Влади Зачевићу да ће покушати да се пробију ка Мачви, а овај им ништа није одговорио, мислећи да су добили претходно одобрење команданта и политичког комесара одреда. Ова група је успела да се провуче кроз непријатељске редове и стигне у Мачву. Ту је неколицина успела да се прикрије а касније пређе у Босну у састав Мајевичког народноослободилачког партизанског одреда, док је Јосип Антоловић⁷ успео да се пребаци преко Саве у Срем, а затим у Славонију и прикључи славонским партизанима. У самој Мачви већи део бораца из ове групе био је заробљен.

После краћег предаха, на отвореном пољу у подручју Горње Буковице направљеног због прикупљања развучене и на неким местима прекинуте колоне, Ваљевски народноослободилачки партизански одред са око 120 — 130 преосталих бораца наставио је маршруту. Пред зору 2. марта стигао је до пута Ваљево — Лозница. Ту је испитана могућност преласка преко друма, па се одред пребацио у атар села Причевића.

Саветовање у Вујиновачи

Пошто је 2. марта 1942. године Ваљевски народноослободилачки партизански одред успео да се пребаци преко друма Ваљево — Лозница, настојао је да се у току дана што више удаљи од домашаја непријатеља који је могао сваког тренутка да се појави на овој комуникацији, па је наставио маршруту ка огранцима Медведника. Уморна, психички и физички исцрпљена колона тешко је напредовала кроз снежне сметове који су на неким местима почели да копне под утицајем прилично јаког сунца. Борци су повремено упадали у дубок снег из кога су се тешко извлачили. Међутим, овај покрет није остао непримећен. Према партизанима су почеле да се крећу недићевско-четничке формације из ваљевске групе. Оне су успеле да код

виса Округлић, изнад села Совча, наметну борбу и приморају партизане да прекину даље напредовање. Али партизани су успели да одбију насртаје непријатеља који се није усуђивао да приђе ближе њиховим положајима.

Пробијајући се кроз сметове одред је избио на простор села Вујиноваче. Даље перспективе опстанка одреда на овом терену биле су врло неизвесне. Пред партизанима су се пружали тешко проходни масиви планина Медведник и Јабланик. Борци су били исцрпљени, гладни, са мало муниције, тако да је на борца долазило само неколико пушчаних метака. Минобацачи су одавно били сакривени на падинама Маљена, јер и за њих није било муниције. Требало је наћи излаз из ове тешке, мучне, готово безизлазне ситуације.

Трећег марта 1942. године у селу Вујиновачи штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда је одлучио да са својим војним и политичким руководиоцима одржи састанак на коме ће се размотрити ситуација у којој су се нашли и потражити излаз.

„... Поред поточаре, воденице, под крушком” — сећа се овог састанка Милосав Милосављевић, политички комесар одреда — „поседали су војни и политички руководиоци на хладној зими да дискутују о овој важној одлуци, док су борци на положајима чували стражу. Они су са сузним очима више гледали и пратили рад састанка него покрете непријатеља. Једина помисао их је мучила — каква ће се одлука донети, где кренути у овој страшној зими...”⁸

Решење је било тешко наћи. Одред је био знатно смањен, сведен на нешто више од стотину бораца. Шта учинити? Борити се до последњег, напустити овај терен и прећи негде, или за извесно време распустити одред? Састанку су били присутни сви команданти батаљона, командири и политички комесари чета и један део бораца, чланова КПЈ. Састанак је отворио Милосав Милосављевић, политички комесар одреда и изнео његов циљ — посаветовати се и одлучити шта да се предузме у ситуацији у којој се налазио одред. Потом је командант одреда објаснио тежину ситуације.

После излагања команданта одреда настала је дискусија током које се тражио излаз и одлука, јер војно политичко руководство одреда није хтело да иступи ни са каквим предлогом, свесно велике одговорности. На састанку је тражено да се свако од присутних изјасни шта мисли и какву одлуку донети кроз процену општег расположења у одреду.

У почетку је на састанку преовлађивало мишљење да одред треба да се привремено разбије на групе од 3—5 бораца које би се криле на падинама Медведника, Јабланика и Повлена, код рођака и познаника у околним и даљим селима, с тим да се после отапања снега поново окупе. Заступници оваквог мишљења су сматрали да је то једини начин да одред опстане до пролећа, које је било на прагу, јер се не сме дозволити да терен остане без партизана и да умукне ослободилачка пушка. Али, онда се поставило питање шта радити са оним борцима који нису родом из овог краја, који на терену нису

имали ни рођака ни познаника, а дошли су у одред из Београда или као избеглице из Лике и Босне? Шта да раде компромитовани, познати, комунисти из Ваљева, којима је опстанак у граду и селу био немогућ?

Изнето је и мишљење да се одред као целина пребаци преко Дрине у источну Босну, ако није могуће у пуној формацији онда по групама због јаких непријатељских снага које су на српској страни Дрине контролисале прилаз реци. Преласком одреда у источну Босну правац кретања би био усмерен на крај у коме се налазе партизанске јединице. На саветовању је изнет и предлог да одред настави борбу у ваљевском крају докле је год могуће, па да се потом тражи решење, али је остао усамљен.

У току саветовања изгледало је да ће се већина изјаснити за привремено распуштање одреда, па је политички комесар, коме је тешко падао предлог распуштања одреда интервенисао: „Другови, зар је дотле дошло да распустимо одред: То није никакво решење. Распустимо ли одред ма са каквим намерама, ослободилачка пушка ће умукнути, хтели ми то или не.”⁹ После интервенције политичког комесара настао је преокрет у дискусији, па је преовладало мишљење и изјашњавање да се одред пребаци преко Дрине у источну Босну. Тада се поставило питање шта урадити са оним борцима који су рањени и изнемогли и са онима који се нису могли поуздати у себе да издрже даље напоре на путу који је био пун неизвесности. Према предлогу политичког комесара одреда одлучено је да се свим борцима саопшти донесена одлука и том приликом предочи ситуација и тежина похода ка Босни, као и претпоставка да ће се у источној Босни наићи на боље околности него што су у Србији и пронаћи могућности да се остатак бораца Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда повеже са неком партизанском формацијом која дејствује у најближој околини. Приликом опредељивања бораца наложено је да се води рачуна о потпуној добровољности у одлучивању.

Како се саветовање одужило до пред вече, десетак углавном депримираних и апатичних бораца напустило је своје јединице не сачекавши да им се саопшти коначна одлука, сматрајући да ће им бити вероватно речено да се одред расформира. Похитали су да се што пре удаље од одреда да би се прикрили и избегли борбу са непријатељем који се сваког тренутка очекивао.

Увече је политички комесар одреда Милосав Милосављевић пред око 100 бораца Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда саопштио одлуку о преласку одреда у Босну, донету на саветовању командног кадра. Борцима који не могу због рањавања, изнурености и обољења да наставе даљи покрет остављено је на вољу да задрже или предају своје оружје. Настала је једна врло тешка ситуација. У партизанском строју били су готово сви они који су се јулских и августовских дана 1941. године прихватили оружја, ступили у прве партизанске редове, преживели буђење, плим и осек, почетак, успон и пад Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда. Растанак је био ужурбан и готово нем. Стисак руке и по

нека суза на испијеним лицима. Онима који су се одлучили да не учествују у покрету према Босни саветовано је да се међусобно пазе и чувају, како би сачекали боље дане, када ће устаничка пушка поново проговорити и у овом делу Србије. Препоручено им је да се у току ноћи удаље од Вујиноваче, јер се претпостављало да ће сутадан нагрнути непријатељске колоне на последње боравиште остатака одреда. Неким члановима КПЈ тада је дат и задатак да у месту боравишта раде на повезивању изнурених бораца и успостављању веза са некадашњим одборницима НОО на територији Рађевине, Азбуковице и Подгорине ради потпомагања НОБ-е.

У току ноћи, после одржаног састанка, група од око 25 изнемоглих и лакше рањених бораца удаљила се из одреда и кренула у групама преко висова Медведника. Четвртог марта готово сви су се поново срели крај неколико колиба на падинама ка Азбуковици. Ту је било и неколико оних којих су пре одржаног саветовања напустили одред, јер је свима пут преко висова Медведника за улазак у Азбуковицу и Рађевину изгледао најбољи. Предвече све групе су напустиле Медведник и користећи ноћ пребациле се даље. Вероватно захваљујући тадашњој ангажованости четника око груписања за борбу против остатака одреда, успели су да прођу кроз међупросторе и продру у близину својих места. Међутим, убрзо се сазнало за њихов долазак, па су приређене читаве хајке тако да су скоро сви бивши партизани у времену од 5 — 15. марта пали у руке непријатеља и одведени у логор у Шабац, а затим интернирани у концентрационе логоре у Норвешкој, где је већина изгубила животе.

У селу Вујиновачи, у ноћи између 3. и 4. марта остатак Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда вршио је последње припреме пре но што ће напустити ту територију. Један део бораца тражио је сигурна склоништа за теже рањенике који нису били у стању да пређу преко Дрине. Тај посао обављен је у току ноћи и 5—6 тежих рањеника смештено је у издвојеним кућама и колибама. Други део бораца провео је скоро целу ноћ у тражењу пећина и погодних места у којима су сакрили пушке они који су напустили одред. И тај задатак је обављен. Одред је био доста добро наоружан: располагало се са 11 пушкомитраљеза, 6 аутомата, са довољно пушака, муниције и бомби.

Прелаз преко Дрине

У рану зору 4. марта 1942. године Ваљевски народноослободилачки партизански одред имао је у строју, по сећању преживелих 67 бораца (по другој верзији 74 борца) спремних на пут пун неизвесности. Како је по бројном стању одред био у јачини једне чете, то су сви борци сврстани у десетине којима су руководили некадашњи командири и комесари чета, док су водници били некад команданти и политички комесари батаљона. Одредом су и даље командовали Здравко Јовановић и Милосав Милосављевић у својству команданта и политичког комесара одреда.

Да би се избегло уочавање кретања према Дрини, одред је још пре првог расвитка напустио боравиште и упутио се на вис Јабланика где је преданио у једној шуми, предузимајући све мере обезбеђења од евентуалног откривања његовог положаја. Предвече 4. марта борци Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда напустили су Јабланик и преко ноћи неопажено се спустили у село Горње Кошље, где су се сместили у неколико усамљених кућа. Да не би дошло до евентуалног откривања места њиховог боравка, становништву је речено да се не удаљује од кућа, а из зграда партизани су будно мотрили на све прилазе, спремни да сваког придошлицу задрже уколико дође у село. Овде је успостављена веза са двојицом омладинаца, чланова СКОЈ који су послати, са куриром Штаба одреда Радисавом Милушићем, бившим учеником Средње пољопривредне школе у Ваљеву, чланом КПЈ у заселак Бачевци, крај Дрине где су имали да извиде ситуацију у околини и пронађу чамце за пребацивање преко реке. То је био врло тежак и одговоран задатак од чијег је извршења готово зависила судбина одреда. Задатак је био утолико тежи што се знало да крај Дрине стално патролирају четничко-недићевске и белогардејске јединице ради чувања „границе“ Недићеве Србије. Извидница је сазнала да је патролирање већих непријатељских јединица ноћу врло ретко и да се чамац може добити од једног земљорадника из Бачеваца.

Ноћу између 5. и 6. марта борци Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда пребацили су се у заселак Оклетач, крај Дрине. Ту их је чекао чамац. Међутим, због врло обазривог кретања према реци у једном моменту изгубљена је веза у колони па је сачекивање заосталих спречило одред да стигне до реке пре поноћи. Доста времена је изгубљено приликом буђења власника чамца који је био глув. Прелаз преко Дрине отпочео је после поноћи. Чамац је био доста мали и у њега је могло да стане 4 — 5 људи, а набујала река ометала је брже пребацивање. У првој партији пребачена је група наоружана пушкомитраљезима која је имала задатак да штити прелаз осталих и да онемогући оне који би у Босни ометали пребацивање. Искрцавање је било у близини места где се налазила зграда основне школе у којој су како се претпостављало могли бити четници или усташе, а недалеко одатле било је и веће место Факовић што је све изискивало посебну опрезност. Чамцем је врло вешто управљао власник Мина Нешковић. После неколико узастопних прелаза био је уморан, па је пребацивање било успорено. Потом је отпочео да управља чамцем Милан Беловуковић — Дева, који је био вичан овоме, јер је одрастао крај реке. Но, то није знатно убрзало пребацивање. Ближила се зора и било је сигурно да ће партизани затећи дан крај реке. Онда је пронађен још један чамац. У њему је отпочео да пребације борце Ратко Мартиновић. У сам расвитак последњи чамац грабио је преко Дрине баш када су се на путу код Бачеваца појавили делови Десетог одреда СДК размештени на том простору да чувају прелаз преко Дрине. Са њима је била и једна група четника. Одмах су отворили ватру из пушкомитраљеза да спрече пристајање чамца

уз босанску обалу Дрине, али у томе нису успели. Кад је чамац стигао до обале из њега су искочили Ратко Мартиновић, Боса Цветић и Радојица Ненезић. Притрчали су у заклоне док су их партизански рафали штитили.¹⁰

Из Србије, с оне стране Дрине, чуле су се и сочне псовке. Скочивши у заклон Радојица Ненезић је узвикнуо раздрагано: „Доцкан Марко на Косово стиже“! а затим је као за себе изустрио сличну псовку не успевши да се уздржи.

Ка Првој пролетерској бригади

Први задатак Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда по ступању на тле Босне био је да се што пре удаљи од места искрцавања, не толико због рафала који су их пратили с оне стране реке, већ због неизвесне ситуације. Сваког тренутка се очекивао сукоб са четницима или усташама. Партизанских јединица није било у близини. Према вестима, добијеним половином јануара 1942. године, знало се да је на крајњем југу Босне била Прва пролетерска бригада и да на Романији дејствује јак партизански одред. Због такве ситуације Штаб одреда је наредио да се сви што пре, заобилазећи село, пребаце ка оближњим брдима.

Послате су патроле да се обавесте о ситуацији у околини, о покретима оружаних снага и ако могу да набаве храну. Једна од патрола сазнала је да је село настањено претежно муслиманским живљем, да се зове Бољевац, а да се читава околина налази под контролом четника. Мештани су им дали нешто хране чим су ови затражили. Друга патрола је у једној кући затекла неколико четника. Они су се, несхватљиво за ваљевске партизане, мирољубиво поздравили са „браћом из Србије“. Били су неочекивано предусретљиви. Откуда такав однос? Сигурно је нека замка? постављали су себи питање партизани научени да после вишемесечних борби четницима ништа не верују. Пред собом су партизани имали недовољно упућуне сељаке, мобилисане у четнике и само делимично обавештене о развоју догађаја последњих месеци у Србији.

Приликом даљих сусрета са мештанима сазнало се да негде на југу Босне делује Прва пролетерска бригада о којој су говорили са пуно респекта.

У току 6. марта одред се пребацио у једну шуму у близини села Магудовића где је провео цео дан. Ту је Штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда размотрио ситуацију у којој се нашао. Одлучено је да се пође на југ Босне где се налазила главнина партизанских снага и Врховни штаб. Замисао је била да се заобилазе насеља, да избегавају сусрети и сукоби са непријатељем; да патроле које улазе у села ради прикупљања хране и информација скину са својих капа петокраке звезде и да се том приликом представљају да су четници из Војночетничког одреда Владе Зечевића и Ратка Мартиновића, који је прешао из Србије. Али ово последње било је непотребно. Руководства два четничка одреда која су се налазила

у непосредној близини партизана, по добијеним информацијама од четника и становништва са којима су партизани већ ступили у додир, одмах су закључила које су то снаге прешле преко Дрине. Она су то могла открити и по самом опхођењу дошљака из Србије који су имали сасвим друкчији однос у разговору са мештанима, па и кад су тражили храну, насупрот уобичајеном понашању четника.

Остварујући замисао пребацивања према пролетерским јединицама, Ваљевски народноослободилачки партизански одред се у сумрак померио нешто даље од Магудовића и у ноћи између 6. и 7. марта стигао у заселак Брадића села Мочевих, где се сместио по кућама. У току ноћи неколико четника пришло је засеоку и упутило позив партизанским предстражама да поруче својој команди да се партизани предају јер су, како су наводили, опкољени од неколико четничких батаљона. Одред је стављен у приправност за борбу, али се увидело да је по среди варка неколицине четника. Али тиме је отпала и илузија да непријатељ не зна које су снаге прешле преко Дрине.

П О Х В А Л Е

Изражавамо наше признање и захвалност херојским борцима Ваљевског и Подријског Народно-Ослободилачког Партизанског одреда, који су у току читаве зиме водили непрекидне и крваве борбе са удруженим непријатељима српског народа: Немцима, Недићевцима, четницима Пећанца и Драге Михајловића и руским белогардејцима. Надчовечанске жртве и напори ових херојских бораца за слободу српског народа ући ће у историју као једна од најоветлијих тачака ослободилачке борбе српског народа.

ВРХОВНИ ШТАБ

НАРОДНО-ОСЛОБОДИЛАЧКЕ ПАРТИЗАНСКЕ
И ДОБРОВОЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

С М Р Т Ф А Ш И З М У - С Л О Б О Д А Н А Р О Д У !

Из Билтена Врховног штаба :

Сутрадан ујутру, 7. марта, стигло је писмо од четника у коме позивају Владу Зачевића и Ратка Мартиновића на пријатељски разговор. Партизанима је било добро познато да су многи командири, па и веће групе у току преговора били „пријатељски разоружани“ а и само „опкољавање“ извршено у току ноћи показало је намере четника. Али да би се добило у времену, формално је прихваћен позив за разговор па је одређен за курира Милорад Јанковић да носи писмени одговор у четнички штаб.

По одласку курира одред је напустио Мочевих и крећући се висовима планине Жбањец ишао је у правцу Сребренице. Успут примећено је да одред стално прате четничке извиднице. На једном месту пред одред су изашла два четника који су рекли да их је на преговоре упутио четнички командант Драгослав Рачић. Један од

њих је био свештеник Григорије Божић — Џица, познаник Владе Зечевића, кога је Рачић, вероватно послао за преговарача да би партизани имали више поверења у његове намере. У разговору који су водили са члановима штаба Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда четници су пренели позив Рачића да ваљевски партизани учествују заједно са четницима у борби против усташа код Хан-Пијеска. Штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда је проценио да четници нуде преговоре да скрену пут одреда и да га заведу на неко погодно место, где би га лакше опколили и уништили. Ова процена била је, како се касније показало, тачна. Код Хан Пијеска налазила се већа групација четника и нешто недићеваца који су дошли „у помоћ браћи у Босни“ и по околини извршили низ крвопролића над муслиманским живљем — свакако спремни да се боре и против партизана. Преговарачи су нудили партизанима да оду у Сребреницу на одмор и преноћиште. У разговору са њима чланови партизанског штаба су обећали да ће прихватити четничке предлоге. Но, обазриви партизани током пута ка Сребреници у ноћи између 7. и 8. марта скренули су са пута и избили нешто јужније од Сребренице. Сутрадан одред је наставио у правцу Влаسنнице. У пролазу кроз село Бастаховину одред се сусрео са полу-пијаном већом групацијом четника која је говорила како иде у борбу против Турака да свети Косово, а у ствари је ишла да врши злодела над муслиманским становништвом. Сусрет са овим четницима прошао је без инцидената, па је одред наставио пут.

У селу Мушићи у одред је стигао Милорад Јанковић, послат 7. марта као курир штаба одреда на преговоре са четницима. Он је известио штаб да је у Братунцу разговарао са Аћимом Бабићем, четничким командантом. Овај је у разговору покушавао да од партизанског курира извуче податке о бројној снази партизана. Јанковић је претпоставио да га четнички командант испитује о снагама партизана како би извршио на њих напад, па је изнео такве податке који су приказивали одред знатно бројнијим и боље наоружаним него што је био. После обављеног разговора Аћим Бабић је задржао курира у Братунцу, објашњавајући му да га самог не може пустити натраг. Дао му је једног од четника да му се нађе при руци, а који је у ствари пратио сваки корак партизанског курира. Сутрадан, Јанковић је случајно уочио затвор крај зграде четничког штаба и у њему видео три заробљена партизана, па му је било јасно какво „пријатељство“ нуде четници. Због тога је стално вребао тренутак да побегне, али га пратилац никако није испуштао из вида. Тада је четнички штаб у Братунцу преко веза са Рачићем, који се налазио око Сребренице, сазнао да су партизани обећали да ће доћи да преговарају са Рачићем, па је био принуђен да Јанковића пошаље до партизанског одреда да не би побудио сумњу у четничке „добронамерне“ предлоге.

Из села Мушића Ваљевски народноослободилачки партизански одред 9. марта се упутио у правцу Хан Секире где се налазио четнички штаб и да не би имао контакте са четницима, преноћио је у

селима под планином. Сутрадан, 10. марта отпочели су преговори са Рачићем. Рачић је имао нарочит план, па је приредио посебан ручак за штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда у једној кући, а знатно даље, у долини код села Заграћа обилазак ручак и смештај за партизане са намером да их раздвојене лакше нападне и разоружа. Осетивши о чему се ради, партизански штаб је одлучио да на преговоре иду Влада Зечевић, Ратко Мартиновић и Данило Лекић са добро наоружаном пратњом. Уместо да, према четничком плану, буде смештен у Заграћу, одред се распоредио на оближњем гробу тако да је могао из непосредније близине да прати исход преговора и у случају потребе оружјем интервенише.

Представнике Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда Рачић је наметљиво предусретљиво и гостољубиво примио. При улазу у зграду понудио их је да се раскомоте и да у предсобљу оставе оружје да би могли што удобније да разговарају и да се погосте. Осетивши намере четника партизански парламентарци су одбили овај предлог, а Влада Зечевић је одрецитовао стихове народне песме:

„Да је такав адет у Србаља
Под оружјем пити рујно вино...”

Преговори су отпочели под околностима које Рачић вероватно није предвидео: пред кућом се налазила добро наоружана пратња партизанског штаба која је будно мотрила сваки покрет четника око куће, а на вису изнад ње читав Ваљевски народноослободилачки партизански одред. У току разговора Рачић и његови официри изражавали су „чуђење” што се партизани мрзну на зими и предлагали су да се спусте на предвиђено место за ручак и одмор. А то место за ручак и одмор било је испитано. Наиме, у међувремену партизани су послали једну патролу у село која је формално отела спремљени ручак за партизане од групе четника и недићеваца и однела га на свој положај. Било је очигледно да нису недићевци безразложно овде дошли, што је изазвало још већу будност и борбену спремност партизана.

У даљем току разговора Рачић се као пријатељски опходио. Објашњавао је чак најкраћи пут на мапи кроз источну Босну ка Фочи, где су се налазиле главне партизанске снаге и Врховни штаб НОВ и ПОЈ. Партизанима је рекао да зна да се тамо налазе главне партизанске снаге, али намерно није хтео да каже да се Прва пролетерска бригада налази близу места њиховог преговора, што тада није било познато ваљевским партизанима. Слушајући излагање Рачића партизани су сматрали да он има намеру да их наведе на такав правац где би четницима било најповољније да направе заседу. Због тога су пажљиво пратили излагање, бележили и памтили назначени правац са намером да га касније обавезно избегну. На крају разговора Рачић је предложио да четници и партизани изврше заједнички

напад на усташе код Хан Пијеска. У овоме су представници Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда назрели префињени план четника за уништење одреда, па су предлог одбили изговарајући се да имају други задатак.

После подне Ваљевски народноослободилачки партизански одред напустио је положаје, односно место преговарања, па се преко висова Краљеве горе упутио у село Црну Реку, где је био краћи одмор. У току ноћи партизани су наставили даљу маршруту ка југу према пролетерским бригадама. Ујутру 11. марта 1942. године одред је прошао кроз село Цимрије и на путу ка селу Мислову сусрео се са борцима Трећег шумадијског партизанског батаљона (касније у саставу Друге пролетерске бригаде) а потом су наишле и друге јединице из састава Прве пролетерске бригаде. Сусрет је био срдачан. многи су у стројевима пролетерских јединица нашли своје познанике из претходног револуционарног периода и из борби у 1941. години. Настало је грљење и љубљење, а код многих су се појавиле и сузе радоснице. Но пролетерске јединице су морале даље. Задржавања није смело да буде.

„Пролетери су продужили пут у стрељачком строју” — записао је Милан Беловуковић Дева — „а ми смо се смакли у страну и посматрали. Иза једног батаљона наступао је други, затим трећи и тако редом. А онда је дошла болница, затим кухиња, па сви позадински делови. Гледали смо ту комплетну војну јединицу и дивили се. Видиш добро наоружане и расположене пролетере. Иза њих наступају коњи са самарима, а на њима су сандуци са муницијом и другом опремом. Ту је болница... Сви смо се тискали ко ће се налазити ближе строја и посматрати...”¹¹

Сутрадан, 12. марта 1942. године борци Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда били су упућени у село Борике, где су добили заслужен одмор. Петнаестог марта, преко Горажда стигао је у Фочу Штаб Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда и поднео извештај Врховном штабу НОПО и ДВЈ и члановима Централног комитета КПЈ о борбеном путу Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда и ситуацији у ваљевском крају.

Из Борика ваљевски партизани били су упућени да једно време код села Стари Брод обезбеђују прилазе према Дрини и уједно су се опорављали. За кратко време су се окрепили, ране су почеле да се зацељују и поново су постали способни за нове напоре и борбе.

Крајем марта 1942. године Ваљевски народноослободилачки партизански одред у целини је дошао у Фочу. Ту је један број руководиоца одреда распоређен на нове дужности у друге партизанске јединице, док је већина бораца задржана да буде Пратећа чета при Врховном штабу НОПО и ДВ Југославије. То је уједно било и посебно признање борцима Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда за ванредне борбене напоре и доказану револуционарну свест.

У Билтену Врховног штаба НОПО и ДВ Југославије бр. 16 од априла 1942. године објављена је следећа похвала:

„Изражавамо наше признање и захвалност херојским борцима Ваљевског и Подрињског народноослободилачког партизанског одреда, који су у току читаве зиме водили непрекидне и кржаве борбе са удруженим непријатељима српског народа: Нијемцима, четницима Пећанца и Драже Михајловића и руским белогардејцима. Надчовечанске жртве и напори ових херојских бораца за слободу српског народа ући ће у историју као једна од најсветлијих тачака ослободилачке борбе српског народа.”¹²

СПИСАК БОРАЦА*

Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда
који су 6. марта 1942. год. прешли у Босну

Бабић Александар	„Ковач” — презиме и име непознато
Бајалица Мила	Кокотовић Петар
Бајалица Радојица	Кољковић Димитрије
Бараћ Миле	Лекић Данило, Шпанац
Бараћ Стеван	Лукић Војин
Батановић Милован, Батан	Мартиновић Ратко
Беквалац Милан, Брица	Милосављевић Милосав
Беловуковић Милан, Дева	Милушић Радисав
Бубало Стеван	Мирковић Александар, Падобранац
Видојевић Војин, Жаца	Митровић Богосав, Шумар
Враштановић Витомир	Митровић Стојан
Вујић Марко, Лала	Михајловић Живорад, Лопатањац
Вукша Петар	Мишчевић Никола
Гарибовић Катарина	Ненезић Радојица
Димитријевић Живан, Гија	Николић Жарко
Допућа Саво	Новаковић Душан
Дулић Бура, Лала	Павловић Бранко
Букановић Гроздан	Пиперски Боженка
Бурић Момчило	Радојичић Јордан
Зец Ранко	Ристановић Раде
Зечевић Влада	Ристић Тихомир
Иванковић Меле	Симић Душан
Јазић Петар, Кувар	Споја Вјекослав
Јанковић Милорад	Стајчић Војислав
Јелић Богољуб	Станојловић Милорад
Јеремић Живомир, Моделар	Стевић Лука
Јовановић Здравко	Танкосић Коста
Јовановић Петар, Комирићанац	Цветић Боса
Керковић Сава	Ђућић Васа

* У овом списку налазе се само 58 имена бораца Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда који су 6. марта 1942. године прешли у Босну јер, нажалост, остала нису утврђена, иако је према сећању преживелих бораца било 67 лица.

За показана херојска делана бојном пољу, изванредну храброст и пожртвованост на организовању устанка и народноослободилачке борбе и херојско држање, од бораца који су 6. марта 1942. године прешли из ваљевског краја у Босну, одликовани су Орденом народног хероја:

Дулић Бура, Лала

Јовановић Здравко

Јовановић Петар, Комирићанац

Лекић Данило, Шпанац, у 1941. припадао Подринском НОПО

Милосављевић Милосав

Ненезић Радојица, у 1941. припадао Подринском НОПО

Станојловић Милорад.

НАПОМЕНЕ

1 Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, том 2, књига 1, стр. 163.

2 Овде писац дневника мисли на Илију Бирчанина.

3 Из дневника Селимира Села Јовановића, штампаног у „Борби“ у наставцима 1961. под насловом „Порука погинулог скојевца“.

4 Милутин Баџић, Попај, борац Мачванске чете, морнарички подофицер, родом из Мачве.

5 Крај пута и на слатинској ћуприји погинуло је неколико бораца између осталих Слободан Ђокић, учитељ, члан КПЈ и Живорад Вуковић — Бас, ученик пољопривредне школе, члан СКОЈ-а.

На мосту је заробљен Валентин Козомарник, рударски радник из Словеније, члан КПЈ од пре рата. Заробљен је у несвестици и одведен у логор у Шабац, а одатле интерниран у концентрациони логор у Норвешкој. У месту Ботн обешен је пошто је био приморан да претходно сам себи начини вешала.

6 Два, три дана касније Драгојла Лазич ухватили су четници пошто су сазнали где је скривен. После мучења био је убијен.

7 Јосип Антоловић — Хрват, генерал пуковник ЈНА проглашен је за народног хероја.

8 Милосав Милосављевић, Од Вујиноваче до Фоче, „Напред“ Ваљево 4. јула 1961.

9 Милорад Јанковић, Група партизанских одреда у Западној Србији, Београд 1967, стр. 242.

10 Списак бораца Ваљевског народноослободилачког партизанског одреда који су 6. III 1942. прешли у Босну налази се у прилогу.

11 Милан Беловуковић — Дева, необјављени лични запис „Од Подрињског НОПО до пратеће чете Врховног штаба“ стр. 66 (рукопис се налази у Историјском архиву у Шапцу).

12 Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа том 2, књига 1, стр. 163.